

“ВОЗ'ЄДНАННЯ” УКРАЇНИ З РОСІЄЮ – КАТАСТРОФА ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ

СПАДЩИНА КИЇВСЬКОЇ РУСИ. Київська Русь як держава утворилась у 8-9 столітті. До утворення держави у різноманітних племінних об'єднаннях слов'ян жерці родішніх богів створили якийсь різновид піктографічного письма – “черти і резні”, що поширювалось у вузькому колі шляхом учнівства. На півдні, у спілкуванні з греками, слов'яни використовували грецькі і латинські літери для письма грецькою мовою, а подекуди пробували записувати ними слов'янську мову [2,4,5].

З 855 року, після розробки Кирилом і Мефодієм слов'янської абетки, через територію Болгарії в Русь стали проникати книжкові твори. Значення слов'янської абетки для Київської Русі неоднозначне. З одного боку, це полегшило засвоєння грамоти населенням (в Західній Європі читали і писали чужою латиною), а з іншого – через незнання грецької і латинської мов стала недоступною антична спадщина, слов'янське населення задовольнялось нечисленними перекладами [1,2,5].

У 988 р. Київська Русь прийняла християнство Візантійського обряду, що трохи пізніше стало причиною багатьох труднощів. Після церковного розколу 1054 р. у Київській Русі запанувала релігійна настороженість, яка часто переходила у нетерпимість до всього західного, особливо в культурі і освіті. Для населення було закрито доступ до молодшої західної культури, а єдине джерело знань - Візантійська культура, на цей час стала хилитись до занепаду. З Біблії через Візантію Київська Русь запозичила педагогіку старого завіту: варварські погляди на жінку, сувору докорстокості домашню дисципліну, придушення самостійності дітей. Метою виховання проголошувався аскетизм, прагнення до небесного, до благочестя, земні блага вважались малоцінними [1,2].

Візантійські освітні традиції не встигли міцно вкоренитись. Було закладено лише основи початкової школи, де учні навчались читати і писати. В початкових школах викладали лише священнослужителі (спочатку більше не було грамотних людей). До початку 13 століття немала частина міського населення стала грамотною – князі, бояри, дружинники, купецтво, заможніші ремісники, священнослужителі щонайменше зміли читати і писати. В поширенні грамотності Київська Русь мало поступалась тогочасній Західній Європі, хоча і помітно відставала від Візантії. Однак середня і вища школа не встигли скластись. Освіту в межах “семи вільних мистецтв” здобували окремі представники знаті шляхом самоосвіти. Така обмеженість освіти на той час закономірна. Молода держава ще не виробила складної системи законів, які б потребували юридичних знань. Недавно запозичена релігія ще не була глибоко усвідомлена, населення обмежувалось дотриманням обрядів без розуміння їх суті, що не сприяло поширенню філософських і богословських знань [1,5].

У 13 столітті, після тривалих міжусобних воєн і монголо-татарської навали Київська Русь остаточно розпалась на ряд незалежних князівств, кожне з яких пішло своїм шляхом. Галицько-Волинське князівство досить швидко потрапило під владу Польщі і розвивалось за польським зразком, з орієнтацією на Західну Європу. Інші князівства, що займали територію сучасної північно-західної України, Білорусії та західних областей Росії, опинились у складі Великого Князівства Литовського, де становили чотири п'ятих населення і території. Менш розвинені литовці перейняли давньоруську мову, писемність, законодавство, не чинили релігійних утисків. Північні і східні князівства поступово об'єднались у Московську державу (ми будемо вживати назву Московія, чи Московщина, бо до кінця 17 століття цю назву вживали місцеві мешканці, а іноземці остаточно стали вживати слово Росія лише у 18 столітті) [1,2,4,5].

ОСВІТА В УКРАЇНІ В 13-17 СТОЛІТТЯХ. За період 13-15 століття письмових згадок про існування шкіл в українських землях не знайдено. Однак з того, що між князівствами існували дипломатичні стосунки, сформувалось відносно складне законодавство і чиновницький апарат, можна зробити висновок про існування досить широкої шкільної мережі. Початкову освіту давали так звані “школи-дяківки”, де під керівництвом нижчих церковних служителів за плату хлопці і дівчата вчилися читати і писати. Для підготовки чиновників і освіти знаті повинні були існувати середні школи, які давали освіту в межах “семи вільних мистецтв” за зразком Західної Європи. На користь існування середніх шкіл свідчить відкриття у 1397 р. при Празькому (Прага – місто в Польщі, зараз район Варшави), а у 1409 р. при Краківському університетах інтернатів для учнів з литовських земель, де здобували освіту діти української знаті та заможного міщанства. Об'єднання Польщі з Литвою у 1569 р. в єдину державу дало новий поштовх розвитку освіти, адже польська освіта розвивалась за традиціями Західної Європи. Однак об'єднання заклало і майбутню руйнацію Речі Посполитої, адже православне населення в новій державі було неповноправним [2,4,5].

16-17 століття характеризуються великою різноманітністю освітніх закладів в Україні. Існувало багато парафіяльних (початкових) і кафедральних (середніх) католицьких шкіл, де навчались і православні українці, хоча інколи католики не допускали до шкіл православних, незважаючи на королівські укази. В кафедральних школах готували як майбутніх священників, так і давали загальну освіту. В школах вивчали латинську, грецьку і польську мови та сім вільних мистецтв.

Оскільки серед польської шляхти існувала традиція продовжувати освіту в німецьких університетах, то після 1517 р. чимало молодих шляхтичів перейшло в протестантську віру і стало відкривати різноманітні школи. Найбільше прославились кальвіністська панівецька школа на Поділлі (1590 – 1611) та соцініанська школа в Кисиліні на Волині (1614 – після 1640). І хоча протестантство залишилось переважно дворянською вірою, але організацію протестантами друкарень, шкіл, видання навчальної літератури часто брали за зразок представники інших конфесій [2,5].

З 1565 р. у Польщі розпочав діяльність орден єзуїтів, заснований у 1540 р. для протидії поширенню протестантської віри, що зосередив головні зусилля у справі освіти верхівки суспільства. Єзуїти в короткий час відкрили в українсько-білоруських землях багато середніх шкіл: у Вільно (1570, з 1579 – академія), Ярославі (1575), Львові (1606), Кам'янці (1610), Барі (бл. 1612), Перемишлі (1617), Острозі (1624), Фастові (1625), Києві (1647), Новгород-Сіверському та Станіславі (наприкінці 17 ст.). Ці школи приваблювали багатьох дітей польської і української шляхти, готуючи молодь до світського життя, прищеплюючи салонні манери, зовнішній культурний лоск, уміння говорити латиною і писати вірші. Навчання у єзуїтських школах стояло на високому рівні, до вчителя ставились серйозні вимоги. Учні нижчого відділу вивчали граматику, поезику, риторику, а вищого відділу, до якого вступала лише частина учнів, філософію і богослів'я. В учнях виховували релігійний фанатизм та послух католицькій церкві (хоча з єзуїтських шкіл вийшло і чимало патріотів України. Так, Богдан Хмельницький закінчив львівську єзуїтську школу) [5].

Досить високий рівень католицьких, єзуїтських, протестантських шкіл поставив прихильників православної віри і української мови перед необхідністю великих реформ освіти, адже наявні початкові школи, де вчили переважно читати слов'янською мовою, виявились не конкурентноздатними і до них ходили лише діти селян і міських низів.

На захист слов'янської школи виступив київський воєвода князь К.Острозький. Він на свої кошти організував слов'яномовні школи в Турові (1572 р.), Володимирі-Волинському (1577 р.), Острозі (1580 р.). У школах вивчалась не тільки слов'янська мова, але й грецька та латинська. Щоб досягти вищого рівня Острозької школи, К. Острозький запросив до неї найвизначніших українських і іноземних учених, що підняли школу до рівня академії і розгорнули письменницьку і наукову працю. У

програму навчання Острозької школи входили слов'янська, грецька, польська, латинська мови, граматики цих мов, риторика, діалектика, астрономія, богослів'я. В школі вчилися діти різних станів, її закінчили М. Смотрицький, П. Конашевич-Сагайдачний, І. Борецький, Дмитро Самозванець. У друкарні Острозької школи були видані перша повна слов'янська Біблія (1581), перша граматика церковнослов'янської мови, три видання Часослова та низка полемічної літератури на захист православної віри. Але приклад К. Острозького магнати не наслідували, а вже внучка князя перетворила Острозьку школу в єзуїтську колегію [2,5].

Ще однією спробою захистити українську мову і православну віру стала спроба церковної унії. 6 жовтня 1596 року відбувся Берестейський собор, значення якого і по цей день викликає суперечки. Одні сучасні автори вважають, що унія дала можливість зберегти в умовах латинізації та полонізації *східний обряд*, пробудила національну свідомість українців, стала засобом *захисту української мови*, створила умови для появи національної інтелігенції, церкви, освіти. Уніатські школи, створені орденом Василіан (Василія Великого) у Барі, Дрогобичі, Умані, Каневі, Львові, Острозі давали учням добрі знання, завдяки рідній мові викладання забезпечували виховання дітей у національному дусі [2,4].

Інші автори вказують, що уніатські школи орієнтувались у програмах і внутрішньому порядку на єзуїтські школи і багато сучасників вважали рівень уніатських шкіл невисоким, що поступався не лише католицьким, а й кращим братським школам [5]. Притому унія мала прихильників переважно в Галичині, що давно увійшла до складу Польщі. Більшість українського населення зустріла унію з край негативно, вбачаючи в ній зраду православної віри. В ряді місцевостей населення вбивало священників, котрі агітували за унію, а під час козацьких повстань уніати вирізались наряду з католиками.

Найбільш відомими стали братські школи, відкриті міськими братствами, що гуртувались при православних церквах. Успіхи польської освіти спонукали братства взятись за розвиток школи з рідною мовою навчання і православним духом.

Львівське братство у 1586 р. відкрило школу греко-слов'янського напрямку. За її зразком стали відкриватись школи в інших містах: Вільні (1588), Бресті, Городку (1591), Мінську, Перемишлі (1592), Рогатині, Замості (1606), Києві (1615), Вінниці, Немирові, Кам'янці-Подільському, Кременці, Луцьку (1620) та ін. Спочатку братські школи мали греко-слов'янський напрямок, що свідчило про орієнтацію на давні культурні зв'язки з Візантією, але згодом у них почалось на додачу до грецької вивчення польської і латинської мови. Такий поворот був зумовлений практичними потребами життя: для спілкування з поляками було необхідним знання польської мови, а вся офіційна документація Польської держави велась латиною. Знання латинської мови давало змогу випускникам шкіл продовжувати освіту в Європейських університетах. Польсько-латинсько-грецько-українська орієнтація помітно сприяла популярності братських шкіл серед різних шарів населення [2,4,5].

Зразком для братських шкіл стала Львівська. Кращі братські школи, особливо Львівська, Луцька, Київська успішно конкурували з католицькими, єзуїтськими, уніатськими. Але багато з них не досягло належного рівня через протидію польських урядовців. Іноді братські школи зазнавали прямих нападів з боку фанатично вихованої молоді польсько-єзуїтських шкіл, яка діяла з мовчазної згоди офіційних властей.

Як правило, в братські школи учні приходили після початкових шкіл, вміючи читати і писати слов'янською мовою. На першому місці у навчальній програмі братських шкіл стояло вивчення слов'янської, грецької, латинської та польської мови і граматики. У 17 ст., коли з слов'янської мови почала виділятися українська, вивчали і її. Далі навчання проходило за зразком європейських шкіл в обсязі семи "вільних мистецтв". Викладання тривіуму було поставлено високо, а викладання кватривіуму — досить слабо (за винятком музики). Діалектику і риторичку, як правило, викладав один учитель. Під час вивчення риторички учнів навчали складати промови, повчання,

проводились диспути, декламації і театралізовані вистави. Викладання діалектики було спрямоване на те, щоб навчити вихованців вести дискусії і полемічні бої з єзуїтами та уніатами. Посібники з риторики, філософії і діалектики були латинською мовою.

Перелік предметів, що вивчались у братських школах, в основному співпадав з тими, що вивчались в єзуїтських. Учні часто навчались за підручниками, написаними латинською мовою для єзуїтських шкіл. Багато уваги приділяли музичному розвитку учнів, співи вважали одним із основних предметів навчання. Із учнів складався церковний хор. Відповідно з поставленим братствами завданням боротьби за православ'я значне місце в братських школах приділялось релігійному навчанню. Викладання релігії велось під знаком боротьби з католиками і уніатами. Учні виховували в душі патріотизму і поваги до мови і культури свого народу [2,5].

Взагалі, за кількістю початкових шкіл і рівнем грамотності населення тогочасна Україна перевершувала Європу. Мандрівники на початку 17 ст. зазначали майже суцільну грамотність міського населення і велику кількість грамотних чоловіків і навіть жінок у селах, що приходили на церковні служби з власними книжками. За кількістю середніх шкіл Україна поступалась Європі, але в цілому рівень навчання у кращих братських школах був не нижчий, ніж у Західній Європі. Слабка увага до математичних дисциплін – математики, геометрії, астрономії була типовою для того часу. Україна сильно поступалась Європі лише в організації вищої освіти. Якщо в Європі були десятки університетів і колегіумів, то в Україні лише Києво-Могилянська академія за рівнем навчання наближалась до університету. Правда, це відставання частково компенсувалось можливістю вільно виїхати за кордон для здобуття університетської освіти. В чому Україна значно випереджала Західну Європу, так це в організації навчання у братських школах. Використання досвіду протестантських братських шкіл у Чехії і Німеччині дозволило створити дуже досконалу, як на той час, систему організації навчання.

ОСВІТА В МОСКОВІЇ 13-17 СТОЛІТТЯ. Московія, перебуваючи під сильним впливом малоосвічених кочових племен, будучи відрізаною великими відстанями від культурно-освітніх досягнень Заходу, замкнулась у рамках раніше вивченого, а вивчено було дуже мало. Після спроби унії Візантійської церкви з Римською у 1439 р., Московія перестала сприймати нове і від Візантійської православної церкви. Це зумовило сильне відставання Московської культури і освіти від західної.

Закріпилось негативне ставлення до раціонального знання, наук про зовнішній світ згідно формули апостола Павла, що всі людські знання від Бога, інтерес становили лише етичні проблеми і моральне виховання. Книжні знання розглядали як духовний скарб, який слід накопичувати, а не ділитись з оточуючими. Прагнули не зрозуміти і дослідити, а слідувати Святому письму. В монастирях цінувалось не розумування, а слухняність. Моральний елемент культури цінувався набагато вище "зовнішніх знань": граматики, риторики та інших дисциплін [1].

В Московії було сприйнято чисто зовнішнє, обрядове розуміння християнства, а його духовну силу випустили з уваги. Глибокого розуміння християнства не було ні в кого, тому що не було відповідної освіти; турбувались про збереження в незмінному вигляді церковних обрядів. Педагогічні погляди були запозичені з старого завіту.

Школи в нашому розумінні не було. Знатні люди одержували домашню освіту, причому вчителями виступали батьки, домашні священики, монахи. Навчанням також займались, за певну плату, священики, нижчі церковні служителі та чиновники державних установ (писці і піддячі приказів), які вдома навчали невеликі групи учнів на додачу до власних дітей. Якість такої освіти була дуже низькою, діти вміли лише читати, писати і рахувати – це вважалось достатнім. Через відсутність навчальної літератури вчили по церковним книгам, незрозумілим для учнів. Складність навчання посилювалась тим, що розділові знаки ще не набули поширення, і потрібно було добре поміркувати, щоб відділити речення від речення і слово від слова (слова часто писались підряд, без проміжків). Навчання було важким, щоб примусити дітей

вчитись, застосовували тілесні покарання. Навчання елементарній грамотності розтягувалось на 3 – 6 років. При цьому грамотних людей було мало, 9/10 священників були неграмотними і засвоювали молитви з голосу [1,3].

Тих, хто хотів навчатись за кордоном, відлучали від церкви. Духовенство з підозрою ставилось до тих, хто знав іноземні мови і контактував з іноземцями. Жіночої освіти не існувало, жінки не одержували навіть домашню освіту. Селяни і міські низи були суцільно неграмотними.

Книгодрукування (набір тексту з окремих літер на відміну від ксилографії – друкування з цілої вигравірованої сторінки) в Західній Європі започаткував Гутенберг, який у 1455 році випустив першу друковану Біблію. У Кракові у 1491 році Швайпольт Фіоль випустив перші книги кирилицею. У Празі протягом 1517 – 1519 років Франциск Скорина випустив церковні книги на руській мові. В Московії першу друкарню заснував Іван Федоров (народився близько 1510 року, був дяком) разом з Петром Тимофійовичем Мстиславцем, вихідцем з України, в часи Івана Грозного – у 1563 році. Найбільш ймовірно, що саме Мстиславець приніс у Московію ідею книгодрукування. Ця друкарня більше ста років була єдиною на всю державу і випускала лише церковну літературу. Самі Іван Федоров і Мстиславець вже у 1566 році були змушені тікати з Московії. В цей час в Україні вже існувало більше 10 друкарень, які, окрім церковної, видавали навчальну і полемічну літературу [2,4,5].

Певні зрушення почались у другій половині 17 ст., коли частина боярства зрозуміла, що відставання в освіті згубне для держави. В цей час, через загострення ситуації в Україні, чимало освічених людей емігрувало в єдиновірну Московію, давши кадри вчителів. В 40-і роки 17 ст. боярин Ртіщев заснував в московському Андріївському монастирі орієнтовану на грецькі традиції школу. Вчителями були випускники Києво-Могилянської академії Арсеній Сатановський, Єпіфаній Славінецький, Дамаскін Птицький.

В середині 60-х років Симеон Полоцький (випускник Києво-Могилянської академії) у Спаському монастирі в Москві відкрив школу підвищеного типу латинської орієнтації. Школа готувала чиновників особистої канцелярії царя Олексія Михайловича, піддячих Приказу таємних справ. Основний ухил був на вивчення латинської мови, вивчали також піїтику, риторику, діалектику, філософію, богослов'я.

У 1687 р. за ініціативою Симеона Полоцького в Москві засновано Елліно-грецьку академію, згодом перетворену у Слов'яно-греко-латинську академію. Курс починався з підготовчого класу – “руської школи”. Далі була “школа грецького книжного писання”, потім вивчали граматику. Риторику, логіку, фізику і піїтику вивчали і грецькою, і латинською мовами. Учні філософського класу складали промови слов'янською і латинською мовами. Учні богословського класу складали проповіді і читали їх напам'ять в присутності філософів. Вивчалась географія, карти і глобус. Також вивчали єврейську, французьку і німецьку мови, медицину. Характерно, що предмети викладались так, щоб допомогти учням навчитись захищати православні духовні цінності. Фактично академія давала середню освіту підвищеного типу на рівні колегіуму, а не університету, та ще й з помітним релігійним ухилом [1,3].

В цілому Московська держава 14 – 17 століть відзначалась зневагою до освіти. Основна маса населення була неграмотною. Початкових шкіл не існувало. Знатні люди одержували елементарну освіту вдома. Лише у другій половині 17 століття з'явилися окремі школи, що випускали на рік менше 50 учнів на всю державу і які мали право називатись середніми за мірками Західної Європи, але в Московії гучно іменувались академіями. Цар Олексій спочатку хотів зробити підвищену освіту доступною лише для дворян, але через нестачу бажуючих до шкіл брали людей всякого звання. Учні нерідко рвали свої підручники і розбігались, мотивуючи це тим, що православній людині вчитись за латинськими книгами неможливо.

Коли Петро I з 1700 року почав відкривати школи для дворян, то багато батьків не посилали туди своїх дітей, незважаючи на загрозу конфіскації маєтків і віддачу

дітей у солдати. Щоправда, і порядки в цих дворянських школах з державним утриманням були дуже далекі від досконалості: багато учнів не вчилися через відсутність одягу і взуття, від голоду вдавались до крадіжок і жебрацтва. Для провінційних шкіл губернатори часто збирали дітей за допомогою військових команд. Зігнані таким чином на навчання учні швидко розбігались [3].

ЗАНЕПАД УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ З 18 СТ. Після приєднання України до Московської держави становище в освіті почало погіршуватись. До ліквідації Гетьманщини в 1764 році погіршення йшло поступово, автономія України давала змогу продовжувати освітні традиції. В містах і селах існували початкові парафіяльні школи, де діти за невелику плату засвоювали уміння читати і писати. При сотенних і полкових канцеляріях працювали школи підвищеного типу. У 1740 – 1746 роках в семи полках Лівобережної України, де було 35 міст і містечок, 998 сіл і слобід, діяло 866 шкіл. Про поширення освіти може свідчити той факт, що серед рядових козаків за часів Катерини II приблизно половина були письменні. Повну середню освіту молодь здобувала в Києво-Могилянській академії та колегіумах, найбільш відомі з яких Чернігівський і Харківський. Колегіуми забезпечували підвищену середню освіту протягом 6 років [2,4,5].

З утвердженням на престолі Катерини II і ліквідацією автономії України освіта стала занепадати швидкими темпами. Колегіуми закривались або реорганізовувались в духовні семінарії (Чернігівський було реорганізовано в 1776 р.). З ліквідацією козацького адміністративного поділу закрились численні школи при сотенних і полкових канцеляріях. Після закріпачення селянства нижча ланка освіти зустрілась з великими труднощами, а указ про віддачу всіх мандрівних дяків – вчителів у солдати остаточно ліквідував початкову освіту в селах.

Навзамін українська старшина, що одержала дворянство, дістала змогу навчати своїх дітей у закритих закладах (пансіонах, кадетських корпусах, інституті благородних дівиць) ціною відступництва від рідної мови і культури. Та й рівень освіти в цих закладах був дуже невисоким через недосконалі програми і відсутність досвідчених вчителів.

Можна констатувати, що різницю в освіті українських і російських земель Московський уряд ліквідував не підвищенням освіти на російських землях, а зниженням, а то й повною ліквідацією освіти в українських землях. На підтвердження цього відзначимо, що реформи Петра I дали приблизно 2000 учнів, охоплених станом на 1727 рік початковою освітою у всій Росії. За реформами Катерини II у 1786 році в Україні відкривалось лише 18 народних училищ. У 1800 році у всій Російській Імперії діяло 254 училища, в яких навчалось 18000 хлопчиків і 2000 дівчаток [3,4].

1. *История педагогики. Часть 1: Учебное пособие для педагогических университетов/ Под ред. Академика РАО А. И. Пискунова. – М.: 1997. – 192 с.*

2. *Кравець В. П. Історія Української школи і педагогіки. - Тернопіль, 1994.*

3. *Латышина Д. И. История педагогики. Воспитание и образование в России (10 – начало 20 века): Учебное пособие. – М.: 1998. – 584 с.*

4. *Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія Української педагогіки: навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. - К., 1998. – 360 с.*

5. *Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. – Київ: Наукова думка, 2001. – 912с.*